

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

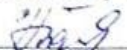
Министерство образования и науки Республики Бурятия

МКУ "Управление образования АМО "Тункинский район"

МБОУ "Торская СОШ"

РАССМОТРЕНО

Методическим
объединением учителей

Н.К. Бакланова
Протокол №1 от «30»
августа 2023 г.

СОГЛАСОВАНО

Председатель
методического
объединения

С.А. Шобоева
Протокол №1 от «30»
августа 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор

Т.П. Янзанова
Приказ № 108
от «01» сентября 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Бурятский язык»

для обучающихся 5-9 классов

с. Торы 2023 г

Түсэблэлгэ. 5-дахи анги

№	Сэдэб	Саг хубаари
1	Хэлэн – хүнүүдэй хоорондоо харилсаха шухала арга	1
2	Минии түрэл хэлэн – буряад хэлэн	1
3-4	Фонэтикэ, графика, орфоэпи, бэшэгэй дүрим	2
5	Шалгалтын диктант	1
6	Хэлэлгэ соохи үгэнүүд юунһээ бүридэнэб?	1
7-8	Аялган абяанууд болон үзэгүүд	2
9-10	Хашалган абяанууд болон үзэгүүд	2
11-12	Хонгёо ба бүдэхи хашалган абяанууд ба үзэгүүд	2
13	Үзэгүүд	1
14	Хатуу ба зөөлэн хашалган үзэгүүд болон абяанууд	1
15	Зөөлэн тэмдэг. Йотированна үзэгүүд	1
16	Орфоэпи тухай юрэнхы ойлгосо	1
17	Орфографи гү, али буряад үгэ бэшэхэ юрэнхы дүримүүд	1
18	Аялганай тааралдал	1
19	Аялганай хубарил	1
20	Аялганай нугарал	1
21	Аялгануудай зүб бэшэлгэ	1
22	Ээ-эй	1
23	Уй, үй-ы	1
24	Ии-ы	1
25	Э-и	1
26	Шалгалтын ажал	1
27	Анхан нууриин тодо бэшэ аялган абяан үзэгөөр бэшэгдэхэ гү?	1
28	Үгын үе	1
29	Үгэ нүүлгэхэ дүрим	1
30	Лексикэ. Ойлгосо	1
31	Үгын удха	1
32-33	Ганса ба олон удхатай үгэнүүд	2
34	Үгын сэхэ ба шэлжэһэн удха	1
35	Омонимууд	1
36	Атонимууд	1
37	Синонимууд	1
38	Эхир үгэнүүд	1
39	Шалгалтын тестнүүд	1
40-41	Үндэһэн буряад болон абтаһан үгэнүүд	2
42-43	Буряадаар бэшэгдэдэг абтаһан үгэнүүд	2
44-45	Ородоор бэшэгдэдэг абтаһан үгэнүүд	2
46	Абтаһан үгэнүүдэй хүүлэй аялгание зүб бэшэлгэ	1
47	Хатуу нууритай абтаһан үгэнүүд	1
48	хүүлэй сохилтогүй аялгануудые бэшэхэ дүрим	1
49-50	Зөөлэн нууритай абтаһан үгэнүүдэй хүүлэй сохилтогүй аялгануудые бэшэхэ дүрим	2
51-52	Абтаһан үгэнүүдэй хүүлэй сохилтотой аялгануудые бэшэхэ дүрим	2
53	Мэргэжэлтэдэй үгэнүүд	1
54	Нютаг үгэнүүд	1

55	Хуушархан ба шэнэ үгэнүүд	1
56	Уласхоорондын (национальна үгэнүүд)	1
57	Шалгалтын диктант	1
58	Ороо ба хуряамжалхан үгэнүүд	1
59	Үгэнүүдые сугтань, аминдань болон хоорондонь богони зурлаа табижа бэшэхэ дүримүүд	1
60	Үгэнүүдые хуряамжалан ба тобшолон бэшэхэ дүримүүд	1
61	Үгэнүүдые хуряамжалан ба тобшолон бэшэхэ дүримүүд	1
62	Фразеологи	1
63	Буряад толинууд	1
64-65	Морфологи. Юумэнэй нэрэ	2
66-67	Тэмдэгэй нэрэ	2
68-69	Үйлэ үгэ	2
70-71	Тоогой нэрэ	2
72-73	Үгын бүридэл. Үгын үндэһэн	2
74	Анхан ба гараһан нуури	1
75	Нэгэ түрэл үгэнүүд	1
76	Үгын залгабари ба залгалта	1
77	Үгын бүридэлтэ зүйр үгэнүүдэй үүргэ	1
78-79	Синтаксис. Холбуулал. Мэдүүлэл	2
80-81	Хөөрэхэн, асууһан болон идхаһан мэдүүлэлнүүд	2
82	Шангадхаһан мэдүүлэл	1
83	Мэдүүлэлэй шухала гэшүүд	1
84	Хуряангы ба дэлгэрэнгы мэдүүлэлнүүд	1
85-86	Мэдүүлэлэй юрын гэшүүд. Элирхэйлэгшэ	2
87-88	Нэмэлтэ, ушарлагша	2
89	Мэдүүлэлэй нэгэ түрэл гэшүүд	1
90	Хандалгатай мэдүүлэл	1
91	Дахуулнуудтай мэдүүлэл	1
92-93	Сэхэ хэлэлгэтэй мэдүүлэлнүүд	2
94	Текст. Текстын янзанууд	1
95	Текстын сэдэб, абзац	1
96	Ниитэ толилолго	1
97	Уран найханай юртэмсэ	1
98	Хэрэгэй стиль	1
99	Эрдэм нурулсалай стиль	1
100	Яряанай стиль	1
101	Шалгалтын диктант	1
102	Жэлэй дун гаргалга	1

ТАЙЛБАРИ БЭШЭГ

Буряад (түрэлхи) хэлэ б-дахи ангида үзэхэ программа Холбоото Уласай болбосоролой гүрэнэй стандартда (саашадаа ФГОС), Юрэнхы болбосоролой гол программада (саашадаа ПООП) үндэхэлжэ, мүнөө үеын нурулсалай эрилтэнүүдые дүүрэн хангаха зорилготойгоор

шэнэлэгдэжэ зохёогдонхой. Тус программа ФГОС-ой, ПООП-ой гол удхыень тайлбарилан, түрэлхи хэлэнэй хэшээлэй хүсөөр ургажа ябаа үетэндэ эрдэм болбосоролой үндэнэ хууриие гүнзэгыгөөр ба бата бэхээр үгэхэ, тэдэниие ажабайдалдаа хэрэглэхэ дадал шадабаритай болгохо, хүгжэлтын юрэнхы үзэл бодолтойгоор хүмүүжүүлхэ уялгатай. Түрэлхи хэлэ үзэхэ программа жэшээтэ болоно, тиихэдэ авторска программа болон ном худар зохёогшодто түшэглэхэ хууринь болохо зэргэтэй. Гэхэтэй хамта жэшээтэ программын гол байгуулга олон жэлэй туршада буряад хэлэ заалгын үедэ бии болоһон дүй дүршэлтэй нягта холбоотой, хэлэнэй, тэрэниие хэрэглэлгын талануудые яһала дүүрэнээр харуулна. Энэ программа бэелүүлхын тула хэлэнэй гол түлэб халбаринуудые үзэхэ часуудай хубаарилга багсаагдажа үгтэнхэй. Тиимэхэеэ хуралсалай материал эмхидхэлгэ, тэрэнэй байгуулга, хубарил, ангыар (классаар) хубаарилга авторска программанууд соо хубилгагдаха зэргэтэй.

Программын байгуулга Буряад хэлэнэй жэшээтэ программа гурбан хубинаа бүридэнэ: тайлбари бэшэг; бүридэл, байгуулга ба удха (хуралсалай час гол түлэб халбаринуудаар багсаамжалагдаһан хубаарилгатайгаар); үндэнэн хургуули дүүргэгшын бэлэдхэлэй хэмжээнэй эрилтэнүүд болон хурагшадай мэдэсэ, шадабари, дадал сэгнэхэ хэм.

Программа соо буряад хэлэ үзэлгын бүридэл гурбан сэдэбээр хубаагданхай: харилсаанай(коммуникативна) талаар, лингвистическэ, хэлэнэй талаар, үндэнэн соёлой (культурологическа) талаар шадабари олгохо шэглэлтэй. Буряад (түрэлхи) хэлэнэй хуралсалай онсо шэнжэ (общая характеристика учебного предмета) Россиин эрдэм хуралсалда шэнэ ФГОС-ой нэбтэрэн орожо, бэелүүлэгдэжэ байгаа мүнөө сагта Байгалай регионой хуралсалай эмхинүүдтэ буряад хэлэ бэшэг шудалалгада гүнзэгы анхарал хандуулагдана. Буряад Уласта, Агада ба Усть-Ордада хургуулинуудаар түрэлхи хэлэеэ, буряад арадайнгаа оюун бодол, ёһо заншал, соёл гэгээрэлые хэргэхэ, хүгжөөхэ, дэлгэрүүлхэ, болбосоролой нэгэдэмэл дэбисхэр байгуулха талаар хүүлэй жэлнүүдтэ ехэ ажал хүдэлмэри ябуулагдажа байна.

1992 оной июниин 10-да баталагдаһан «Буряад Уласай арадуудай хэлэнүүд тухай» Хуулиин ёһоор буряад хэлэн гүрэнэй хэлэнүүдэй нэгэн болоод байхадань, тус хэлэндэ олониитын, арад зоной, тэрэ тоодо залуушуулай, хурагшадай хандалга нилээд гүнзэгырнэ. Тиимэхэеэ багшын үүсхэлдэ, зохёохы ажалда үргэн харгы гаргагдана. Түрэлхи хэлэн хадаа хурагшадай оршон тойронхи байдалые ойлгоходо, гол үүргэ дүүргэхэнэ гадна, арадайнгаа түүхэ, аман зохёолойнь баялиг, ёһо заншал, соёл болбосорол – эдэ бүгэдэндэ түшэглэн, үхибүүдые хургажа, хүгжөөжэ, хүмүүжүүлжэ, буряад үндэнэ яһатанай гүнзэгы мэдэрэл бүрилдүүлхэ онһон арга болоно гээшэ. Түрэлхи аман ба бэшэгэй хэлэтэй болоһон, харилсажа шадаха, ажабайдалдаа, ниитын болон ажахын хэрэгтэ түрэлхи хэлэеэ хэрэглэжэ хураһан хүн хадаа ухаан бодолоо дээшэлүүлхэ, ниигэмдэ боложо байһан хубилалтануудые

бата бэхээр дааж абаха, ажабайдалаа зүбөөр эмхидхэхэ, тиигээдшые түрэл хэлэндээ наринаар хандажа, сэбэрээр сахиха зэргэтэй. Буряад хэлэнэй программын удха компетентностнэ шэглэлдэ (гуримда) үндэхэлжэ бүридхэгдэнхэй. Тэрэнэй ёһоор 5-9-дэхи ангинуудта буряад хэлэ үзэхэдөө, харилсаанай талаар, хэлэ шэнжэлхэ (лингвистическэ), хэлэнэй талаар, үндэхэн соёлой талаар шадабари олгохо, хүгжөөхэ зорилготой. Харилсаха талаар шадабари: хэлэлгын, тэрэнэй бүхы янзануудайнь (шагналга, уншалга, хэлэлгэ болон бэшэлгэ), аман ба бэшэмэл хэлэлгэ хүгжөөлгэ, харилсаанай элдэб ушар (оршон) болон байдалда хэрэглэхэ гол дадал шадабаринуудтай болгохо. Лингвистическэ, хэлэнэй талаар шадабари: хэлэн тухай, ниигэмэй хүгжэлтэдэ хэлэнэй үүргэ, буряад хэлэнэй хүгжэлтын шатанууд, литературна болон нютаг хэлэн тухай шухала мэдээ олгохо, хэлэ бэшэгэй эрдэм тухай, буряад хэлэ шэнжэлдэг эрдэмтэд тухай юрэнхы ойлгосотой болгохо, литературна хэлэнэй (орфоэпическэ, лексическэ, грамматическа, бэшэгэй дүримэй) ёһо гурим баримталжа хургаха, үхибүүдэй үгын сан баяжуулха, грамматическа аргуудые хэрэглэжэ хургаха, хэлэнэй үзэгдэл болон баримтануудые шэнжэлжэ, шүүмжэлжэ шадаха болгохо. Үндэхэн соёлой талаар шадабари: түрэл хэлэн гэшэ арадай соёл болбосорол дамжуулдаг арга гэхэн ойлгосо бүридхүүлхэ, хэлэнэй болон түүхын нягта холбоон тухай, үндэхэн буряад хэлэнэй онсо шэнжэ тухай гүнзэги мэдэрэлтэйгээр хүмүүжүүлхэ, буряад хэлэлгын ёһо гурим (этикет) хэрэглэжэ, ондоо яһанай хүнүүдтэй харилсаха шадабаритай болгохо. 5-9-дэхи ангинуудта буряад хэлэнэй халбаринуудые (фонетикэ, лексикэ, грамматика г.м.) заахадаа, хэлэнэй түхэлнүүдэй хэрэглэлгын онсо шэнжэнүүдтэй танилсуулхадаа, буряад литературна хэлэнэй нормонуудта хургахадаа, нэн түрүүн хурагшадай хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ анхаралаа хандуулха хэрэгтэй. Юундэб гэхэдэ, мүнөө үедэ буряад хэлэн нилээд орёо байдалда, илангаяа литературна хэлэнэй нормонуудай бэхижэжэ, хүгжэжэ байһан үедэ заагдажа байна. Тиихэдэ хэлэлгын соёлой асуудал шангадхагданхай байха зэргэтэй. Буряад хэлэнэй хэшээлнүүд литературна хэлэнэй нормо баримталха, аман болон бэшэмэл түхэлөөр өөрынгөө һанал бодол зүбөөр болон сүлөөгөөр дамжуулха, буряад ёһо гуримаар харилсажа шадаха хурагшадые хүмүүжүүлхэ, хүгжөөхэ зэргэтэй.

Буряад (түрэлхи) хэлэ заалгын зорилгонууд:

- Түрэл хэлэн үндэхэн соёлой нэгэ хуби, буряад арадай харилсаха гол арга гэжэ ойлгуулха; түрэл хэлээ үеһөө үедэ дамжуулха хэрэгтэй гэхэн гүнзэги мэдэрэл хүмүүжүүлхэ;

- Буряад хэлэ ажабайдалдаа, ниитын болон ажахын хэрэгтэ хэрэглэжэ һургаха, хэлэнэй аргаар харилсаха шадабаритай болгохо; һуралсалда хэрэгтэй юрэнхылэгдэһэн шадабари олгохо (зорилго табиха, ажаябуулгаяа түсэблэхэ, өөрыгөө хэлэлгын талаар хинаха, заһаха, мүлихэ шадабари; толи болон бусад газарһаа (тэрэ тоодо мэдээсэл тараадаг аргуудһаа, сахим юртэмсэһөө) мэдээсэл абаха, хубилгаха; текст шэнжэлхэ г.м.);
- Буряад хэлэнэй системын байгуулгыень, онсо шэнжэнүүдыень, ёһо гуримуудыень, стилиин онсонууды мэдэхэ, ойлгохо; хэлэнэй баримтанууды таниха, шэнжэлхэ, зэргэсүүлхэ, хубаарилха, сэгнэхэ шадабари хүгжөөхэ; энээнһээ уламжалан, аман ба бэшэмэл хэлэлгэ хүгжөөлгэ, хэлэлгын янзанууды элдэб ушар болон байдалда дүүрэн хэрэглэхэ, буряад хэлэлгын ёһо гурим (этикет) баримталха; үгын сан баяжуулха; хэрэглэхэ грамматическа аргууды үргэдхэхэ; шудалһан эрдэм, дадал шадабаринуудаа үдэр бүрийн ажабайдалдаа, ажаябуулгадаа хэрэглэхэ шадабарияа мүлихэ.

ТҮСЭБЛЭЛГЭ 6-дахи анги

№	Сэдэбүүд	Сагай хубаари
	Буряад хэлэн XXI зуун жэлэй эхиндэ	4 ч.
1	Хэлэн тухай	1 ч.
2	Харилсаанай байдал	1 ч.
3-4	Шалгалтын диктант	2
	5-дахи класста үзэһэнөө дабталга	8 ч.
5	Фонетикэ	1 ч.
6-7	Үгүүлэл. Үгүүлэлэй анализ	2
8	Лексикэ	1 ч.
9-10	Синтаксис. Холбуулал. Мэдүүлэл	2 ч.
11-12	Шалгалтын ажал	2 ч
	Лексикологи. Фразеологи	6 ч.
13	Лексикологи. Толинууд	1 ч.
14-15	Фразеологизмууд, тэдэнэй гол шэнжэнүүд	2 ч.
16	Фразеологизмын синтаксическа үүргэ	1 ч.
17-18	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ	2
	Грамматика. Морфологи	5 ч.
19-20	Грамматика. Морфологи. Хэлэлгын хубинуудай лексическэ категори	2 ч.
21	Хэлэлгын хубинуудай грамматическа, синтаксическа категориууд	1 ч.

22-23	Шалгалтын диктант	2
	Юумэнэй нэрэ	26 ч.
24	Юумэнэй нэрэ	1 ч.
25	Юрын ба тусхайта юумэнэй нэрэнүүд	1 ч.
26-28	Нютагайм домогто газарнууд (хуралсалай проект)	3
29-30	Годорхой ба зайраа юумэнэй нэрэнүүд	2 ч.
31-32	Шалгалтын ажал	2 ч.
33	Юумэнэй нэрын нэрэнэй тоо	1 ч.
34-35	Абтаһан үгэнүүдэй олоной тоо	2 ч.
36-37	Юумэнэй нэрын зохилдол	2 ч.
38	Нэрын падеж. Аялганаар һүүлтэһэн үгэнүүдэй зохилдон	1 ч.
39	Хамаанай падеж	1 ч.
40	Юумэнэй нэрын зүгэй, үйлын падежнүүдэй залгалтанууд	1 ч.
41	Юумэнэй нэрын зэбсэгэй, хамтын, гаралай падежнүүд	1 ч.
42-43	Зохилдол дабталга. Шалгалтын хүдэлмэри	2 ч.
44-45	Юумэнэй нэрын нюурта хамаадал	2 ч.
46-47	Юумэнэй нэрын өөртэ хамаадал	2 ч.
48	Юумэнэй нэрын морфологическа шүүлбэри	1 ч.
49-50	Дабталга, шалгалта. Үгүүлэл	2 ч.
	Тэмдэгэй нэрэ	17 ч.
51	Тэмдэгэй нэрэ	1 ч.
52	Тэмдэгэй нэрын илгарал. Шанарта ба харилсаата тэмдэгэй нэрэнүүд	1 ч.
53-54	Шанарта тэмдэгэй нэрын шанарай зэргэнүүд	2 ч.
55	Харилсаата тэмдэгэй нэрэнүүд	1 ч.
56-57	Абтаһан тэмдэгэй нэрэнүүдые зүб бэшэлгэ. Хэлэлгэдээ хэрэглэлгэ	2 ч.
58-59	Тэмдэгэй нэрын хэлэлгэ соо хэрэглэлгэ тухай	2 ч.
60	Юумэнэй нэрын орондо хэрэглэгдэһэн тэмдэгэй нэрын зохилдол	1 ч.
61	Юумэнэй нэрын орондо хэрэглэгдэһэн тэмдэгэй нэрын хамаадал	1 ч.
62-63	Үгүүлэл	2
64-65	Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ	2

66-67	Шалгалтын ажал	2
	Тоогой нэрэ	13 ч.
68	Тоогой нэрэ	1 ч.
69-70	Тоогой нэрэнүүдэй илгарал. Тоолоһон тоогой нэрэнүүд. Тоолоһон тоогой нэрэнүүдэй һүүлэй –н хашалганай хэрэглэлгэ	2 ч.
71	Дугаарлаһан тоогой нэрэнүүд	1 ч.
72	Баглуулһан тоогой нэрэнүүд	1 ч.
73-74	Суглуулһан тоогой нэрэнүүд	2 ч.
75-76	Тоогой нэрын удхаараа илгарал	2 ч.
77-78	Хэлэлгэ соо тоогой нэрын хэрэглэлгэ тухай	2 ч.
79-80	Үгүүлэл	2
	Түлөөнэй нэрэ	10 ч.
81	Түлөөнэй нэрэ	1 ч.
82	Түлөөнэй нэрын удхаараа илгарал	1 ч.
83	Түлөөнэй нэрын олоной тоо	1 ч.
84-85	Түлөөнэй нэрын зохилдол	2 ч.
86	Түлөөнэй нэрын хамаадал	1 ч.
87-88	Түлөөнэй нэрын хэрэглэлгэ	2 ч.
89-90	Үгүүлэл	2
	Дайбар үгэ	11 ч.
91	Дайбар үгэ	1 ч.
92-93	Анхан ба гараһан дайбар үгэнүүд	2 ч.
94	Дайбар үгэнүүдэй удхаараа илгарал	1 ч.
95	Дайбар үгэнүүдые хэлэлгэдээ хэрэглэлгэ	1 ч.
96-97	Үгүүлэл	2
98-99	Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ	2
100-101	Шалгалтын диктант	2
102	Жэл соо үзэһэнөө дабталга	1 ч.

ТАЙЛБАРИ БЭШЭГ

Буряад (түрэлхи) хэлэ б-дахи ангида үзэхэ программа Холбоото Уласай болбосоролой гүрэнэй стандартда (саашадаа ФГОС), Юрэнхы болбосоролой гол программада (саашадаа ПООП) үндэһэлжэ, мүнөө үеын һуралсалай эрилтэнүүдые дүүрэн хангаха зорилготойгоор шэнэлэгдэжэ зохёогдонхой. Тус программа ФГОС-ой, ПООП-ой гол удхыень тайлбарилан, түрэлхи хэлэнэй хэшээлэй хүсөөр ургажа ябаа үетэндэ эрдэм болбосоролой үндэһэ һууриие гүнзэгыгөөр ба бата бэхеэр үгэхэ, тэдэниие ажабайдалдаа хэрэглэхэ дадал шадабаритай болгохо, хүгжэлтын юрэнхы үзэл бодолтойгоор хүмүүжүүлхэ уялгатай. Түрэлхи хэлэ үзэхэ

программа жэшээтэ болоно, тиихэдээ авторска программа болон ном худар зохёогшодто түшэглэхэ хууринь болохо зэргэтэй. Гэхэтэй хамта жэшээтэ программын гол байгуулга олон жэлэй туршада буряад хэлэ заалгын үедэ бии болоһон дүй дүршэлтэй нягта холбоотой, хэлэнэй, тэрэниие хэрэглэлгын талануудые яһала дүүрэнээр харуулна. Энэ программа бээлүүлхын тула хэлэнэй гол түлэб һалбаринуудые үзэхэ часуудай хубаарилга багсаагдажа үгтэнхэй. Тиимэхээ һуралсалай материал эмхидхэлгэ, тэрэнэй байгуулга, һубарил, ангыар (классаар) хубаарилга авторска программанууд соо хубилгагдаха зэргэтэй.

Программын байгуулга Буряад хэлэнэй жэшээтэ программа гурбан хубиһаа бүридэнэ: тайлбари бэшэг; бүридэл, байгуулга ба удха (һуралсалай час гол түлэб һалбаринуудаар багсаамжалагдаһан хубаарилгатайгаар); үндэһэн һургуули дүүргэгшын бэлэдхэлэй хэмжээнэй эрилтэнүүд болон һурагшадай мэдэсэ, шадабари, дадал сэгнэхэ хэм.

Программа соо буряад хэлэ үзэлгын бүридэл гурбан сэдэбээр хубаагданхай: харилсаанай(коммуникативна) талаар, лингвистическэ, хэлэнэй талаар, үндэһэн соёлой (культурологическа) талаар шадабари олгохо шэглэлтэй. Буряад (түрэлхи) хэлэнэй һуралсалай онсо шэнжэ (общая характеристика учебного предмета) Россиин эрдэм һуралсалда шэнэ ФГОС-ой нэбтэрэн орожо, бээлүүлэгдэжэ байгаа мүнөө сагта Байгалай регионий һуралсалай эмхинүүдтэ буряад хэлэ бэшэг шудалалгада гүнзэгы анхарал хандуулагдана. Буряад Уласта, Агада ба Усть-Ордада һургуулинуудаар түрэлхи хэлээ, буряад арадайнгаа оюун бодол, ёһо заншал, соёл гэгээрэлые һэргээхэ, хүгжөөхэ, дэлгэрүүлхэ, болбосоролой нэгэдэмэл дэбисхэр байгуулха талаар һүүлэй жэлнүүдтэ ехэ ажал хүдэлмэри ябуулагдажа байна.

1992 оной июниин 10-да баталагдаһан «Буряад Уласай арадуудай хэлэнүүд тухай» Хуулийн ёһоор буряад хэлэн гүрэнэй хэлэнүүдэй нэгэн болоод байхадань, тус хэлэндэ олониитын, арад зоной, тэрэ тоодо залуушуулай, һурагшадай хандалга нилээд гүнзэгырнэ. Тиимэхээ багшын үүсхэлдэ, зохёохы ажалда үргэн харгы гаргагдана. Түрэлхи хэлэн хадаа һурагшадай оршон тойронхи байдалые ойлгоходо, гол үүргэ дүүргэхэһээ гадна, арадайнгаа түүхэ, аман зохёолойнь баялиг, ёһо заншал, соёл болбосорол – эдэ бүгэдэндэ түшэглэн, үхибүүдые һургажа, хүгжөөжэ, хүмүүжүүлжэ, буряад үндэһэ яһатанай гүнзэгы мэдэрэл бүрилдүүлхэ оньһон арга болоно гээшэ. Түрэлхи аман ба бэшэгэй хэлэтэй болоһон, харилсажа шадаха, ажабайдалдаа, ниитын болон ажахын хэрэгтэ түрэлхи хэлээ хэрэглэжэ һураһан хүн хадаа ухаан бодолоо дээшэлүүлхэ, ниигэмдэ боложо байһан хубилалтануудые бата бэхеэр даажа абаха, ажабайдалаа зүбөөр эмхидхэхэ, тиигээдшые түрэл хэлэндэ наринаар хандажа, сэбэрээр сахиха зэргэтэй. Буряад хэлэнэй программын удха компетентностнэ шэглэлдэ (гуримда) үндэһэлжэ бүридхэгдэнхэй. Тэрэнэй ёһоор 5-9-дэхи ангиһуудта буряад хэлэ үзэхэдөө, харилсаанай талаар, хэлэ шэнжэлхэ

(лингвистическэ), хэлэнэй талаар, үндэһэн соёлой талаар шадабари олгохо, хүгжөөхэ зорилготой. Харилсаха талаар шадабари: хэлэлгын, тэрэнэй бүхы янзануудайнь (шагналга, уншалга, хэлэлгэ болон бэшэлгэ), аман ба бэшэмэл хэлэлгэ хүгжөөлгэ, харилсаанай элдэб ушар (оршон) болон байдалда хэрэглэхэ гол дадал шадабаринуудтай болгохо. Лингвистическэ, хэлэнэй талаар шадабари: хэлэн тухай, ниигэмэй хүгжэлтэдэ хэлэнэй үүргэ, буряад хэлэнэй хүгжэлтын шатанууд, литературна болон нюотаг хэлэн тухай шухала мэдээ олгохо, хэлэ бэшэгэй эрдэм тухай, буряад хэлэ шэнжэлдэг эрдэмтэд тухай юрэнхы ойлгосотой болгохо, литературна хэлэнэй (орфоэпическэ, лексическэ, грамматическа, бэшэгэй дүримэй) ёһо гурим баримталжа хургаха, үхибүүдэй үгын сан баяжуулха, грамматическа аргуудые хэрэглэжэ хургаха, хэлэнэй үзэгдэл болон баримтануудые шэнжэлжэ, шүүмжэлжэ шадаха болгохо. Үндэһэн соёлой талаар шадабари: түрэл хэлэн гэшэ арадай соёл болбосорол дамжуулдаг арга гэхэн ойлгосо бүридхүүлхэ, хэлэнэй болон түүхын нягта холбоон тухай, үндэһэн буряад хэлэнэй онсо шэнжэ тухай гүнзэгы мэдэрэлтэйгээр хүмүүжүүлхэ, буряад хэлэлгын ёһо гурим (этикет) хэрэглэжэ, ондоо яһанай хүнүүдтэй харилсаха шадабаритай болгохо. 5-9-дэхи ангинуудта буряад хэлэнэй халбаринуудые (фонетикэ, лексикэ, грамматика г.м.) заахадаа, хэлэнэй түхэлнүүдэй хэрэглэлгын онсо шэнжэнүүдтэй танилсуулхадаа, буряад литературна хэлэнэй нормонуудта хургахадаа, нэн түрүүн хурагшадай хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ анхаралаа хандуулха хэрэгтэй. Юундэб гэхэдэ, мүнөө үедэ буряад хэлэн нилээд орёо байдалда, илангаяа литературна хэлэнэй нормонуудай бэхижэжэ, хүгжэжэ байһан үедэ заагдажа байна. Тиихэдэ хэлэлгын соёлой асуудал шангадхагданхай байха зэргэтэй. Буряад хэлэнэй хэшээлнүүд литературна хэлэнэй нормо баримталха, аман болон бэшэмэл түхэлөөр өөрынгөө ханал бодол зүбөөр болон сүлөөгөөр дамжуулха, буряад ёһо гуримаар харилсажа шадаха хурагшадые хүмүүжүүлхэ, хүгжөөхэ зэргэтэй.

Буряад (түрэлхи) хэлэ заалгын зорилгонууд:

- Түрэл хэлэн үндэһэн соёлой нэгэ хуби, буряад арадай харилсаха гол арга гэжэ ойлгуулха; түрэл хэлээ үеһөө үедэ дамжуулха хэрэгтэй гэхэн гүнзэгы мэдэрэл хүмүүжүүлхэ;
- Буряад хэлэ ажабайдалдаа, ниитын болон ажахын хэрэгтэ хэрэглэжэ хургаха, хэлэнэй аргаар харилсаха шадабаритай болгохо; хуралсалда хэрэгтэй юрэнхылэгдэһэн шадабари олгохо (зорилго табиха, ажаябуулгаяа түсэблэхэ, өөрыгөө хэлэлгын талаар хинаха, заһаха, мүлихэ шадабари; толи болон бусад

газарнаа (тэрэ тоодо мэдээсэл тараадаг аргууднаа, сахим юртэмсэхөө) мэдээсэл абаха, хубилгаха; текст шэнжэлхэ г.м.);

- Буряад хэлэнэй системын байгуулгыень, онсо шэнжэнүүдыень, ёно гуримуудыень, стилиин онсонууды мэдэхэ, ойлгохо; хэлэнэй баримтанууды таниха, шэнжэлхэ, зэргэсүүлхэ, хубаарилха, сэгнэхэ шадабари хүгжөөхэ; энээнһээ уламжалан, аман ба бэшэмэл хэлэлгэ хүгжөөлгэ, хэлэлгын янзанууды элдэб ушар болон байдалда дүүрэн хэрэглэхэ, буряад хэлэлгын ёно гурим (этикет) баримталха; үгын сан баяжуулха; хэрэглэхэ грамматическа аргууды үргэдхэхэ; шудалһан эрдэм, дадал шадабаринуудаа үдэр бүрийн ажабайдалдаа, ажаябуулгадаа хэрэглэхэ шадабарияа мүлихэ.

ТҮСЭБЛЭЛГЭ 7-дохи анги

№	Сэдэбүүд	Сагай хубаари
1	Түрэл буряад хэлэн	13 ч.
2	Үндэһэн буряад хэлэнэй баялиг	1 ч.
3	Хэлэн ба хэлэлгэ. Зүб бэшэлгэ. 5-6 дахи классудта үзэһэндөө дабталга	4 ч. + 1ч. х/х
4	Фонетикэ, графика, орфоэпи, бэшэгэй дүрим	1 ч.
5	Лексикэ, лексикол. оги, фразеологи дабталга	1
6	Үгын бии бололго үгын бүридэл, хэлэлгын хубинууды дабталга	2
7	Холбуулал. Мэдүүлэл дабталга	2
8	Үгүүлэл	
9	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ	1
10	Үйлэ үгэ	35
11	Үйлэ Үгын удха шанар. Үйлэ үгын мэдүүлэл соохи үүргэ	2
12	Үйлэ үгын анхан ба гараһан һуури	1
13	Үйлэ үгэнүүдэй бии бололго	2
14	Үйлэ үгын маягууд	1
15	Үйлэ үгын вид	1
16	Үйлэ үгын түхэлнүүд. Мэдүүлһэн түхэл	4
17	Хандаһан түхэл	3
18	Хандаһан түхэлэй үйлэ үгэнүүды хэлэлгэдээ хэрэглэлгэ	2
19	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ	1
20	Причастна түхэл	3
21	Причастинуудай юумэнэй нэрын удхатайгаар хэрэглэлгэ	2
22	Причастинуудай зохилдол	2
23	Причастинуудай нюурта ба өөртэ хамаадал	3

24	Деепричатна түхэл	2
25	Деепричатуудай илгарал	2
26	Причастна болон деепричастна түхэлнүүдэй үүргэ	3
27	Үгүүлэл	
28	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ	1
29	Тухалагша хэлэлгын хубинууд	15
30	Тухалагша хэлэлгын хубинууд	1
31	Зүйр үгэ	9
32	Зүйр үгэ	2
33	Зүйр үгэнүүдэй удхаараа илгарал ба бэшэлгэ	1
34	Нюурай зүйр үгэнүүд	2
35	Зүйр үгэнүүдые хэлэлгэдээ хэрэглэлгэ	2
36	Зүйр үгэнүүдээр шалгалтын хүдэлмэри	1
37	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ	1
38	Дахуул үгэнүүд	6
39	Дахуул үгэнүүдэй удха шанар	2
40	Дахуул үгэнүүдэй илгарал	1
41	Дахуул үгэнүүдээр шалгалтын хүдэлмэри	2
42	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ	1
43	Холболто	7
44	Холболто. Юрын ба бүридэмэл холболто	3
45	Холболтонууд болон холболто үгэнүүдэй илгарал	1
46	Ниилэлдүүлһэн холболтонууд	2
47	Дахалдуулһан холболтонууд	1
48	Үгүүлэл	
49	Тусхай хэлэлгын хубинууд	7
50	Тусхай хэлэлгын хубинууд	3
51	Абья дууряаһан үгэнүүд. Аянгалһан	2
52	Сэглэлтэ	2
53	Жэл соо үзэхэнөө дабталга	10
54	Хамта дээрээ	102

ТАЙЛБАРИ БЭШЭГ

«Буряад хэлэн» гэхэн курсын ажалай программа хадаа Россиин Федерациин хуралсалай Министерствын тогтоолнууд дээрэ үндэхэлжэ зохиогдоһон хуралсалай программа болоно:

- Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации» от 29.12.2012 г;
- Закона Республики Бурятия от 13.12.2013 № 240-V «Об образовании в Республике Бурятия»;

- Закона Республики Бурятия от 10 июня 1992 г. №221-ХП «О языках народов Республики Бурятия» (с изменениями и дополнениями);
- Федерального государственного стандарта основного общего образования (утвержден приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении и введении в действие федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (зарегистрирован в Минюсте России 6 февраля 2015 г., рег. номер 35915);
- приказа Министерства образования и науки Российской Федерации от 29.12.2014 г №1644 «О внесении изменений в приказ Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г №1897 «Об утверждении федерального государственного стандарта основного общего образования»;
- приказа Министерства образования и науки Российской Федерации от 31.12.2015 № 1577 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования, утвержденный приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 декабря 2010 г. № 1897» (Зарегистрирован в Минюсте России 02.02.2016 № 40937);
- Федеральных перечней учебников на 2017/2018 учебный год (утверждены приказом Минобрнауки России от 31 марта 2014 г №253 (ред. от 08.06.2015) с изменениями на 26 января 2016 года «Об утверждении федерального перечня учебников, рекомендуемых к использованию при реализации имеющих государственную аккредитацию образовательных программ начального общего, основного общего, среднего общего образования»);
- СанПиНа 2.4.2.2821-10 "Санитарно-эпидемиологические требования к условиям и организации обучения в общеобразовательных учреждениях"» (утверждены постановлением Главного государственного санитарного врача Российской Федерации от 29 декабря 2010 г. №189, зарегистрированным в Минюсте России 3 марта 2011 г., рег.номер 19983)
- Примерной основной образовательной программы основного общего образования протокол №1/15 от 08 апреля 2015 г;
- Основной образовательной программы основного общего образования МБОУ «Гаргинская средняя общеобразовательная школа им. Н.Г. Дамдинова»;
- Устава МБОУ «Гаргинская средняя общеобразовательная школа им. Н.Г. Дамдинова», утвержденного постановлением администрации МО «Курумканский район» от 28 декабря 2015 г.

««Буряад хэлэн» гэхэн курсын ажалай программа хадаа Россин Федерациин хуралсалай Министерствын тогтоолнууд дээрэ үндэһэлжэ зохёогдоһон хуралсалай программа болоно: 2012 оной «Россин Федерациин хуралсалай хуули», хургуулиин Устав г.м.

Россин эрдэм хуралсалда шэнэ шэглэлнүүдэй нэбтэрэн орожо, бэелүүлэгдэжэ байгаа мүнөө сагта Байгалай регионой хуралсалай эмхинуудтэ буряад хэлэ бэшэг шудалгалгада гунзэгы анхарал хандуулагдана. Буряад Республикада, Агада ба Усть-Ордада, Улаан-Үдэ хотын хургуулинуудаар турэлхи хэлээ, буряад арадайнгаа оюун бодол, ёһо заншал, соел

гэгээрэлые хэргээхэ, хугжөөхэ, дэлгэруулхэ талаар хууэй жэлнуудтэ ехэ ажал худэлмэри ябуулагдажа байна.

1992 оной июниин 10-да баталагдаһан «Буряад Республикын арадуудай хэлэнүүд тухай» Хуулийн ёһоор буряад хэлэнэй гүрэнэй хэлэнүүдэй нэгэн болоод байхадань, тус хэлэндэ олониитын, арад зоной, тэрэ тоодо залуушуулай, хурагшадай хандалга нилээд гүнзэгырнэ. Тиимэһээ багшын үүсхэлдэ, зохоохы ажалда үргэн харгы гаргагдана.

Россин эрдэм хуралсалда шэнэ шэглэлнүүдэй нэбтэрэн орожо, бэелүүлэгдэжэ байгаа мүнөө сагта Байгалай регионой хуралсалай эмхинүүдтэ буряад хэлэ бэшэг шудалгалгада гүнзэгы анхарал хандуулагдана.

Буряад хэлэнэй багшанарай, хумүүжүүлэгшэдэй урда табигдаха шухала **зорилгонууд**:

- ургажа ябаа залуу үетэндэ эрдэм болбосоролой үндэһэ хууриие гүнзэгыгөөр ба бата бэхээр үгэхэ;

- хурагшадые Буряад республикын гүрэнэй аман ба бэшэгэй хэлэтэй болгохо;

- ниитын болон ажахын хэрэгтэ түрэлхи хэлээ хэрэглүүлжэ хургаха;

- арадайнгаа түүхэ, аман зохоолойнь баялиг, ёһо заншал, соёл болбосорол – эдэ бүгэдэндэ түшэглэн, тэдэниие хургажа, хугжөөжэ, хүмүүжүүлжэ, буряад үндэһэ яһатанай гүнзэгы мэдэрэл бүрилдүүлхэ.

Тус зорилгорнуудһаа дулдыдан, буряад хэлэ заажа байһан багшанарай урда иимэ шухала **эрилтэнүүд** табигдана:

1. Нэн турүүн түрэлхи хэлээ заажа байһан багша хадаа өөрөө хэлэ бэшэгэй талаар үндэр хэмжээнэй эрдэм мэдэсэтэй, болбосорол ехэтэй, хэлэ бэшэгэй эрдэмэй, тэрэ тоодо буряад хэлэнэй саашанхи хүгжэлтын гол зорилгонуудые гүнзэгыгөөр ойлгохо ёһотой;

2. Хурагшадай эрдэм мэдэсын эрилтэнүүдэй стандарт ба программа шудалжа, багша буряад хэлэ заалгы тусэблэхэ;

3. Хуралсалай жэлэй эхиндэ багша класс бүхэндэ хурагшадай мэдэсэ шадабариин хэмжэээ элирүүлхэ зорилготойгоор хэдэн ондоо түхэлэй шалгалтын хүдэлмэринүүдые дүүргүүлхэ: грамматическа даабаринуудтай диктантнуудые, зохоолго ба найруулгануудые бэшүүлжэ, тестнүүдые дүүргүүлжэ, анкетэнүүдэй асуудалнуудта харюусуулжа болохо; аман шалгалта үнгэргэхэ; үзэгдэһэн темээр шалгалтын асуудалнуудта харюунуудые шагнаха; хөөрэлдөө эмхидхэхэ болон бусад эдэ даабаринуудые дүүргэлгын дүнгүүд хурагшадай мэдэсэ, шадабари, хүгжэлтые гү, али программын эрилтэнүүдһээ гээгдэлхэ зүбөөр гэршэлдэг. Эндэһээ уламжалан, багша класс бүхэндэ хурагша бүхэнтэй хуралсалай жэл соо хэхэ ажалаа багсаан эмхидхэхэ.

4. Хурагша бүхэнэй эрдэм мэдэсын хэмжээн адли бэшэ, тиимэһээ хэшээлэй алишье шатада хурагшын мэдэсын хэмжээндэ тааруугаар даабаринуудые дүүргүүлхэ.

5. *Нурагшадые нургаха, хугжөөхэ, хүмүүжүүлхэ зорилгонууд түрэлхи хэлэнэй, уран зохёолой хэшээлнүүдтэ нягта холбоотойгоор элдэб онол аргуудаар, жэшээлхэдэ: интегрированнэ аргаар гэхэ гү, али заагдажа байгаа предметүүд хоорондын харилсаанай аргаар бээлүүлэгдэхэ ушартай. Эндэ 2006, 2011 онуудта гаранан «Буряад хэлэнэй сахим нураха ном» (электронно ном) доторхи тон баян, хэрэгтэй материалнуудые зүбөөр бэе бээтэйнэ тааруулан холбожо шадабал, багшанарташые, нурагшадташые нилээд аша үрэтэй ба һонирхолтой байха.*

6. *Хэлэлгын культура (соёл) дээшэлүүлхэ, гүнзэгырүүлхэ, зохёохы ба холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгын хүдэлмэринүүдые хэшээлэй алишые шатада хараалха, түсэблэхэ.*

7. *Нурагшадые нургалга, хүгжөөлгэ, хүмүүжүүлгын зорилгонуудые сагай эрилтэдэ таарамаар бээлүүлхын тула, буряад хэлэ ба уран зохёол заажа байһан багшанар өөрынгөө эрдэм мэдэсые, дүй дүршэлые саг үргэлжэ дээшэлүүлжэ, методикодо, психологидо ба дидактикада бии боложо, хэблэгдэжэ байдаг эрдэмтэдэй, шэнэдхэгшэ багшанарай шэнжэлэлгын хүдэлмэринүүдые, шэнэ дурадхалнуудые ба түрүү дүй дүршэл үзэжэ, шүүмжэлжэ, ажал хүдэлмэридөө нэбтэрүүлжэ байха.*

Зорилгонууд

1. *Нурагшадые литературна хэлэндэ нургалга. Абянуудые зүбөөр үгүүлхэ, үгэнүүдэй лексическэ удхые зүб ойлгохо, удхын сохилто зүбөөр хэрэгдэхэ дадалтай болгохо. Мэдүүлэл соо хэрэглэгдэһэн үгэнүүд нуури байраяа зүбөөр олоһон, удхынгаа талаар бэе бээтээ зүбөөр холболдонхой байха ёһотой. Нютаг хэлэнэй онсо илгаануудта анхаралаа хандуулха: алибаа нютагта тус үгые гү, али абыае иигээд үгүүлдэг, харин литературна хэлэндэ иимээр үгүүлдэг гэжэ зэргэсүүлэн ойлгуулха шухала.*

2. *Нурагшадай үгын нөөсые арьбажуулга ба мэдүүлэл зохёолгые хүгжөөлгэ. Уран зохёол, сонин, сэтгүүлнүүдые уншадаг нурагшын хэлэн тодо сэбэр, үгэ баянтай, мэдүүлэлнүүдые зүбөөр найруулха дадалтай байдаг. Хүшэр удхатай үгэнүүдые ойлгуулжа хэрэглүүлхэ шухала, словарна хүдэлмэри хэшээл бүхэндэ эмхидхэгдэжэ байха ёһотой. Хэрбээ нурагшад айлгогдосогүй үгын байбалнь, «Буряад хэлэнэй сахим нураха ном» соо «Толи» гэһэн бүлэг нээбэл, багшанарай ба нурагшадай хэрэглэхэ 14 зүйлэй толинуудые ашаглан, хэрэгтэй үгэнүүдэй зүб бэшэлгэ, оршуулга, тайлбаринь олдохо аргатай.*

3. *Холбоо хэлэлгэдэ нургалга. Буряад хэлэ заалгын гол зорилгонуудай нэгэн – хүнүүдэй хоорондоо харилсаха арга боломжо гүнзэгырүүлгэ, һанал бодолоо зүбөөр, үгэ баянтайгаар дамжуулха шадабари хүгжөөлгэ. Энэ шадабари болон дадал буряад хэлэнэй, уран зохёолой ба дунда нургуулида үзэгдэжэ байгаа бүхы предметүүдээр хэшээлнүүдтэ хэлэлгэ хүгжөөхэ элдэб даабаринуудые нурагшадар дүүргүүлхэдэ бэхижүүлэгдэдэг. Зохёолго болон найруулга бэшэхын тула нурагшад хүдэлмэрингөө сэдэб зүбөөр шэлэн*

олохо, гол удхыень тодоор ойлгохо, юрын гү, али орёо түсэб зохёожо шадаха дүршэлтэй болохо ёһотой. Үгэнүүдэй удхые, тэдэнэй холбоое, хэлэлгын уран аргуудые зүбөөр хэрэглэхэ. Оролто хубияа – шухала хубида, түгэсхэлдэ гуримтайгаар шэнжэлэн орожо, зохёолгоёо бэшэхэ.

Долоодохи класс дүүргэхэдээ, һурагшад иимэнүүд шадабаритай, дадалтай болохо ёһотой гэбэл:үгэнүүдые абьянуудаарнь, үгэнүүдые бүридэлээрнь, мэдүүлэлнүүдые байгуулгаарнь шүүмжэлхэ. Һурагшад простой болон сложно мэдүүлэлнүүдые зохёожо шадаха, үгэнүүдэй бэшэгэй дүрим мэдэхэ, тэдэниие үндэһэлэн хэлэжэ шадаха ба зүбөөр бэшэдэг болохо ёһотой.

Буряд хэлээр шадабари (предметные результаты):

- үйлэ үгын удха шанар мэдэхэ;
- үйлэ үгын маягууд тухай мэдэхэ;
- үйлэ үгын сагууд: (мүнөө, үнгэрһэн, ерээдүй), тэдэнэй хэлэлгэ соохи үүргэ тухай;
- Мэдүүлһэн, хандаһан, причастна түхэлнүүд тухай мэдэхэ;
- Деепричастна түхэл тухай мэдэхэ;
- Зүйр үгэ тухай мэдэхэ;
- Холболто тухай мэдэхэ;
- ниилэлдэһэн ба дахалдаһан холболто тухай мэдэхэ;
- Аянгалһан үгэнүүд тухай мэдэхэ;
- Абья дууриаһан үгэнүүд тухай мэдэхэ.

Үхибүүнэй өөрын хүгжэлтын дүүнгүүд (личностные результаты):

- өөрынгөө сэдхэлэй байдал түрэл хэлэн дээрээ хэлэхэ;
- оршон тойронхи байгаалиин, тиихэдэ хажуудахи хүнүүдэйнгээ байдал ойлгохо, тэдэндэ өөрынгөө хандаса, хүнүүдые дэмжэһэнээ, тэдэндэ туһалһанаа түрэл хэлэн дээрээ харуулха;
- өөрынгөө хэлэ уран, баян, тодо, сэбэр болгохоёо оролдохо;
- тоонтодоо, түрэл орондоо дуратай байһанаа, өөрынгөө хандаса харуулха;
- уншаха, харилсаха дуратай байха;
- бэшэхэ шадабаритай байха, буулгажа бэшэхэ, шагнажа абаад бэшэхэ, өөрөө зохёон бэшэхэ;
- өөрынгөө сэдхэлэй байдал тухай, тиихэдэ үзэһэн юумэнууд тухайгаа бэшэжэ (эссе жанрын түхэлөөр) харуулха;
- түрэл хэлээ шудалха эрмэлзэлтэй байха;
  - өөрынгөө хэһэн ажал сэгнэжэ шадаха.

Бээ гуримшуулаад ябах шадабари (регулятивные УУД):

- өөрөө хэшээлэй темэ хэлэхэ, зорилгыень табиха;
- багшатаяа сугтаа һуралсалай проблемнэ асуудал яаж шийдхэхэ тухайгаа хөөрэлдэн, тусхай түсэб табиха;
- өөрынгөө хэжэ байһан үйлэнүүдые түсэбэй, алгоритмын үйлэнүүдтэй тааруулха, зэргэсуулхэ, тиин өөрынгөө ажаябуулга шалгаха, сэгнэхэ, зүб болгохо;
- өөрынгөө, ондоо хүнүүдэй, классайнгаа ажал тусхай критеринүүдээр шалгаха, хэр зэргэ шадабаритай болобобиб гэжэ элирүүлжэ һураха, критеринүүдые зохёохо;

Оршон тойроние шудалха шадабари (познавательные УУД):

- текстээр дамжуулагдаһан мэдээсэлнүүдэй янза (виды информации) ойлгохо; юун тухай хэлэгдэнэб, удхань амар бэ, идейнь ямар бэ?

- олон ондоо янзын уншалга хэрэглэхэ;
- ондо ондоо түхэлтэй текстнууд (текст, схема, таблица, зураг) сооһоо өөртөө мэдээсэл олохо;
- үгөөр хэлэгдэһэн ойлгосо схемэ, таблица, модель болгохо, тиин һөөргэнь модель соо харуулаатай ойлгосо үгөөр хэлэхэ;
- анализ, синтез хэхэ;
- шалтагаан хойшолон хоёрой хоорондохи холбоо харуулха, тодоруулан зохёон тогтоохо;
- бодомжолхо.

Харилсаха шадабари (коммуникативные УУД):

- хэлэлгын зорилгоһөө дулдыдуулан өөрынгөө һанал бодол амин ба бэшэгэй хэлэн дээрэ харуулха;
- хэлэхэ, харилсаха зорилгоһоо үндэһэлэн, хэрэгтэй сагта монолог үг, али диалог хэрэглэжэ шадаха;
- өөрынгөө һанал бодол, һанамжа хэлэжэ, баталжа шадаха;
- хүнүүдэй хэлэһые шагнаха, ойлгохо, тиин өөрынгөө һанал бодол хубилгахаяа бэлэн байха;
- ажаябуулга эмхидхэхэдээ, хөөрэлдэжэ, хоорондоо хэлсэжэ, нэгэ һанал бодолдо ерэхэ;
- асуудалнууды табиха.

Долоодохи класс дүүргэхэдээ, һурагшад иимэнүүд шадабаритай, дадалтай болохо ёһотой гэбэл:үгэнүүдые абяануудаарнь, үгэнүүдые бүридэлээрнь, мэдүүлэлнүүдые байгуулгаарнь шүүмжэлхэ. Һурагшад простой болон сложно мэдүүлэлнүүдые зохёожо шадаха, үгэнүүдэй бэшэгэй дүрим мэдэхэ, тэдэниие үндэһэлэн хэлэжэ шадаха ба зүбөөр бэшэдэг болохо ёһотой.

Программын бүридэл

VII класс

1. Дабталга.
2. Үгүүлэл
3. Уйлэ үгэ
4. Туһалагша хэлэлгын хубинууд
5. Тусхай хэлэлгын хубинууд
6. Дабталга.

Буряад хэлээр һурагшадай мэдэсэ, шадабари, дадал сэгнэхэ эрилтэ

һурагшадай аман харюу сэгнэлтэ

Грамматикаар һурагшадай мэдэсэ, шадабари, дадал элирүүлхэ аргын нэгэн хадаа аман асуудал болоно.

Тусхай темээр хурагшын аман харюу холбоо удхатай мэдээсэл боложо, грамматика хэр зэргэ тодорхойгоор мэдэдэг, ойлгодог байһыень элирүүлнэ.

Хурагшын аман харюу удаа дараалан хубариһан байха еһотой.

Хурагшадай аман харюу сэгнэхэдээ, иимэ юумэндэ анхаралаа хандуулха:

- харюунь зүб, дүүрэн гү;
- үзэһэн материала хэр зэргэ ойлгооб;
- үгэ хэлээ хэр зэргэ найрулжа харюусааб;
- мэдүүлэл найнаар зохоожо, мэдуулэл соо аялга (интонаци) зүб табижа, үгэ зубөөр хэрэглэжэ, грамматическа шүүлбэри хэжэ шадана гү;
- хурагшын зохоһон мэдүүлэлэй стиль зүб гү.

Аман харюу сэгнэхэдээ, иимэ эрилтэ баримталха:

«5» сэгнэлтэ хэрбээ хурагшын шудалан үзэһэн материалаа хүсэд дүүрэнээр мэдэхэ, тодорхой найнаар найруулжа, хэлэн тухай ойлгосодо зүб тодорхойлго үгэжэ, ханамжаяа үндэһэ баримтатай болгожо, өөрынгөө зохоһон жэшээ харуулжа, материалай удаа дараа алдангүй, литературна хэлээр, эли тодоор дамжуулжа шадаха байхадань;

«4» сэгнэлтэ хэрбээ хурагшын харюу «5» гэһэн сэгнэлтэдэ табигдадаг эрилтэ хангамаар аад, зүгөөр 1-3 алдуутай, багшын ажаглаһанай хойно, тэрэнээ өөрөө заһажа, найруулан хэлэхэдээ, удаа дараагай ба хэлэнэй 1-3 алдуу гаргаһан байхадань;

«3» сэгнэлтэ хэрбээ хурагша тус темын гол зүйл мэдэхэ ба ойлгохо байһанаа харуулжа, материалаа дутуу найрулһан, ойлгосо тодорхойлгодо гү, али дүрим дутуу мэдэхэ, ханамжаяа үндэһэ баримтатай болгожо, өөрөө жэшээ үгэжэ шадаагүй, материал найруулхадаа удаа дарааень эбдэһэн, хэлэнэй талаар алдуу гаргаһан байхадань;

«2» сэгнэлтэ хэрбээ хурагша үзэһэн материалаа ехэнхиень мэдэхэгүй, тодорхойлго ба дүрим хэлэхэдээ удхыень хазагайруулһан, материал ойлгожо ядангяар, гуримгүйгөөр найруулһан байхадань табиха.

Диктант сэгнэлгэ

Диктант бэшэлгэ хаадаа хурагшадые бэшэгэй дүримдэ, сэглэлтын тэмдэгүүдтэ, стилдэ, бэшэмэл хэлэлгэдэ хургаха арга зэбсэгэй нэгэн болоно. Диктант хурагшадай анхарал дээшэлүүлдэг, ханал бодолыень зубөөр эмхидхэдэг, өөһэдыгөө шалгаха дүршэлтэй болгодог. Диктант бэшүүлхын тула холбоотой текст хэрэглэбэл зохистой. Энэ текст мүнөө үеын литературна хэлэнэй эрилтэ баримталһан байха еһотой.

Диктантын текст класс класста таараһан, хурагшадай бэшэжэ шадахаар байха.

Диктант бэшүүлхэ текстын юрэнхы хэмжээн:

7 класста – 90-100 үгэ;

Словарна диктант хүндэ бэшэлгэтэй үгэ хурагшадай хэр зэргэ зүбөөр бэшэхэ шадаха болоһыень шалгадаг.

Словарна диктантын үгэнүүдэй тоо:

7 класста – 20-25 үгэ;

Словарна диктант сэгнэхэдээ, иимэ сэгнэлтэ табиха:

«5» сэгнэлтэ алдуугүй диктантын түлөө;

«4» сэгнэлтэ 2-3 алдуутай диктантын түлөө;

«3» сэгнэлтэ 3-5 алдуутай диктантын түлөө;

«2» сэгнэлтэ 6-һаа дээшэ алдуутай диктантын түлөө.

Бүхы дээрээ бэшэгэй дүримөөр, сэглэлтын тэмдэгээр ороһон дүрим класс класста эдээнһээ олон бэшэ байха:

Класс	Тоо	
	Бэшэгэй дурим	Сэглэлтын тэмдэг
7	10-12	4-5

Найруулга (изложени) сэгнэлгэ

Найруулга бэшүүлхэ текст хургалгын, болбосоролой, хүмүүжүүлгын зорилго хангаһан, удхынгаа ба үгэ хэлэнэйнгээ талаар хурагшадай бэшэжэ шадахаар байха еһотой.

7-9 -дэхи класста диалог ба шүүмжэлэн бодомжолгын зүйлөөр орошоог болгогдоһон характеристикэ, зураглагдаһан хэһэг зохоолһоо үгтэхэ.

Найруулга бэшэхэ тектын хэмжээ:

7 класста – 140-170 үгэ;

Шалгалтын найруулгын текст багша хоер дахин эли тодоор, яаралгүйгөөр уншаха еһотой.

Мүнөө үедэ шабинарай бэе махабад бэхижүүлхэ, элүүр энхые сахиха тухай асуудал гол асуудал болоод байна. Тиимэһээ энэ хуралсалай программаар үзэгдэхэ материал үхибүүдэй ухаан бодол болон наһандань таарамжатайгаар зохёогдонхой.

Энэ тайлбари бэшэг соо үгтэһэн дурадхалнуудта багша творческо хандажа, хурагшадайнгаа наһа, бэлэдхэл, мэдэсэ, шадабари хараадаа ябан ажаллаха. Сээжэлдэхэ зохёолнууд класс бүхэндэ багшын үзэмжөөр үгтэхэ гэжэ хараалагдана.

Буряад хэлэнэй, тэрэниие шэнжэлдэг эрдэм ухаанай хүгжэлтые хараадаа абан, Россин эрдэм хуралсалай түсэбые (учебный план) баримталан, мүнөө үедэ хэрэглэгдэдэг программын үндэһөөр «Буряад хэлэнэй» стандартда тааруулан, программа зохёогдобо. Буряад хэлэ үзэлгэдэ 7 класста эрдэм хуралсалай түсэбөөр неделидэ 2 час үгтэнэ. 2018-2019 хуралсалай жэлдэ бүхыдээ 70 час болохо.

Тус программа 1 жэлдэ зохёогдоо. Багша программын «Каледарна – тематическа түсэблэлгэ» хубилгаха эрхэтэй.

Түсэблэлгэ 8-дахи анги

№	Сэдэб	Сагай хубаарил
ОРШОЛ		
1	Буряад хэлэн – арадай хэлэн	1
2-4	5-7-дохи класснуудта үзэһэнөө дабталга.	3
5	Шалгалтын диктант	1
6	Фонетикэ. Графика	1
7-8	Орфографи дабталга	2
9-10	Морфологи дабталга	2
11-12	Найруулга «Жэргэмэл-бүлбэнүүр»	2
13	Буряад хэлэлгын байгуулга	1
14	Синтагматика тухай	1
15	Синтаксис тухай	1
16-17	Хэшээл-практикум	2
18	Холбуулал тухай ойлгосо, тэрэнэй илгарал	1
19	Практическа хүдэлмэри	1
20-21	Тааралдал, хүтэлбэри, шадарлал.	2
22	Холбуулал тухай мэдэсээ бэхижүүлгэ	1
23-24	Шалгалтын хүдэлмэри	2
25	Мэдүүлэл тухай юрэнхы ойлгосо.	1
26	Холбуулал мэдүүлэл хоёрой илгаа	1
27	Мэдүүлэлнүүдэй хэлэглэһэн зорилгоороо илгаа: хөөрэхэн, асууһан, илхahan.	1
28	Мэдүүлэлнүүдэй мэдэрэлээрээ илгаа: шангадхahan ба шангадхаагүй	1
29	Дутуу ба хүсэд мэдүүлэлнүүдые бэхижүүлгэ	1
30-31	Юрын мэдүүлэл. Юрын мэдүүлэлэй байгуулга.	2
32	Нэрлэхэн мэдүүлэл	1
33	Нюургүй мэдүүлэл	1
34	Тодо бэшэ нюуртай мэдүүлэлнүүд	1
35	Тодо нюуртай мэдүүлэл.	1
36	Хуряангы ба дэлгэрэнгы мэдүүлэлнүүд	1
37	Юрын мэдүүлэл	1
38-39	Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ. Зурагаар хүдэлмэри. Зохёолго бэшэлгэ	2
40	Мэдүүлэлэй шухала гэшүүд. Нэрлүүлэгшэ	1
41	Мэдүүлэлэй шухала гэшүүн - хэлэгшэ	1
42	Мэдүүлэлэй шухала гэшүүд.	1

43-44	Нэрлүүлэгшэ хэлэгшэ хоёрой хоорондохи зурлаа табилга	2
45-46	Практическа хүдэлмэри.	2
47-48	Бэхижүүлгэ. Шалгалтын диктант	2
49	Шалгалтын хүдэлмэри	1
50-51	Мэдүүлэлэй юрын гэшүүд. Элирхэйлэгшэ	2
52-53	Хабсаргалта. Хабсаргалтын илгарал ба сэглэлтын тэмдэгүүд	2
54-55	Сэхэ ба хазагай нэмэлтэ. Бэхижүүлгэ	2
56-57	Ушарлагша. Бэхижүүлгэ.	2
58-59	Мэдүүлэлэй гэшүүдээр шүүлбэри	2
60-61	Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ. Зохёолго бэшэлгэ	2
62	Мэдүүлэлэй тодорхоһон гэшүүд. Тусгаарлалга.	1
63	Практическа хүдэлмэри	1
64-65	Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ. Оршуулга	2
66-67	Нэгэ түрэл гэшүүд. Нэгэ түрэл ба нэгэ түрэл бэшэ элирхэйлэгшэнүүд	2
68-69	Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ. Найруулга	2
70-71	Хандалга. Хандалгын сэглэлтын тэмдэгүүд.	2
72-73	Оролто үгэ. Оролто мэдүүлэл. Аянгалһан үгэ. Сэглэлтын тэмдэгүүд	2
74-75	Бэхижүүлгэ. Зурагаар хүдэлмэри	2
76-77	Шалгалтын хүдэлмэри. Диктант	2
78-79	Дахуулал тухай юрэнхы ойлгосо	2
80	Юрын дахуулал. Тэрэнэй сэглэлтын тэмдэгүүд	1
81-82	Бээ дааһан дахуулал. Сэглэлтын тэмдэгүүд	2
83	Бэхижүүлгэ. практика хүдэлмэри	1
84-85	Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ	2
86-87	«Агуу илалта» проектнэ хүдэлмэри	2
88	Шалгалтын хүдэлмэри	1
89-90	Дабталга. Орфоэпи.	2
91-92	Морфологи. Юрын мэдүүлэл	2
93-94	Юрын мэдүүлэл. Сэглэлтын тэмдэгүүд	2
95	Шалгалтын тестнүүд.	1
96-98	Дабталга	3
99- 100	Рецензи-шүүмжэлэл.	2
101- 102	Жэлэй дүн гаргалга. Хөөрэлдөөн	2

1. ТАЙЛБАРИ БЭШЭГ

Эртэ урда сагнаа хойшо хоорондоо харилсажа, ханал бодолоо хубаалдажа, бэе бэеэ ойлголсожо ябаһан шухала зэбсэгнай хадаа үндэһэн буряад хэлэмнай болоно. Мүнөө сагта хурагшадые номдо хургахада, хүмүүжүүлхэдэ, түрэлхи хэлэн айхабтар ехэ, шухала үүргэ дүүргэдэг ушартай.

Россиин болбосоролдо шэнэ шэглэлнүүдэй нэбтэрэн орожо, бээлүүлэгдэжэ байгаа мүнөө сагта Байгал шадархи нюотаг хизаарай хуралсалай эмхинүүдтэ буряад хэлэ бэшэг шудалалгада гүнзэгы анхарал хандуулагдана. Буряад Уласта, Агада ба Усть-Ордада, Улаан-Үдэ хотын хургуулинуудта түрэлхи хэлээ, буряад арадайнгаа оюун бодол, ёһо заншал, соёл гэгээрэлые хэргээхэ, хүгжөөхэ, дэлгэрүүлхэ талаар хүүлэй жэлнүүдтэ ехэ ажал хүдэлмэри ябуулагдажа байнхай.

1992 оной июниин 10-да баталагдаһан «Буряад Республикын арадуудай хэлэнүүд тухай» Хуулиин ёһоор буряад хэлэнэй гүрэнэй хэлэнүүдэй нэгэн болоод байхада, тус хэлэндэ олониитын, арад зоной, тэрэ тоодо залуушуулай, хурагшадай хандалга нилээд гүнзэгырнэ. Тиимэһээ багшын үүсхэлдэ, зохёохы ажалдань үргэн харгы гаргагдана.

Тус хэлэн дээрэ Буряад Уласай аймагуудта хэрэгэй саарһан, дансанууд бэшэгдэнэ, зохёогдоно, сонин болон сэтгүүлнүүд, уран зохёолнууд, номууд хэблэгдэнэ, теле-, радиодамжуулганууд ябуулагдана г.м.

Мүнөө үхибүүдэй сэсэрлигүүдтэ, дунда хургуулинуудта, техникум, училищи, колледж болон дээдэ ба ехэ хургуулинуудта буряад хэлэн заагдана.

Буряад хэлэ тус эмхи зургаануудта найнаар заахын тула хуралсалай стандартнууд, түсэбүүд, программанууд, хуралсалай номууд шэнээр зохёогдоно.

Түрэлхи хэлэ үзэлгэ хадаа оршон тойронхи ажабайдалые ойлгоходонь, мүн ород хэлэ болон бэшэшье предметүүдые үзэхэ хэрэгтэнь ехэ туһа хүргэдэг. Гадна хурагшадые болбосоруулха, хүмүүжүүлхэ хэрэгтэ туһалха арга боломжотой. Ушар тиимэһээ түрэлхи хэлэнэй үүргы саашань улам дээшэлүүлхэ, буряад хэлэ заалгы, хэшээл бүхэнэй үрэ дунгы хайжаруулха шухала.

Хуралсалай ябадал иимэ технологи болон онол аргууд дээрэ эмхидхэгдэнэ: түлэблэлэй, блогой, шэнжэлүүлжэ ойлгуулха, зохёохы, бэдэрэлгын. Заалгын ба шэнжэлэн үзэлгын замуудые тодруулдаг багшалхы эрдэм ухаае буряад хэлэ зааха онол арга гэнэбди.

Буряад хэлэ зааха онол арга хэлэ шудалалгыг тодорүүлна, мэдэсынэ элирүүлнэ, хуби бүхэниие ямар класста хэды шэнээн гүнзэгыгөөр ба үргэнөөр үзэхэ ёһотой гэжэ шэнжэлнэ, багша ямар арга боломжонуудыг хэрэглэхэб, заалгаяа хайшан гэжэ найжаруулхаб гэжэ тодорүүлна.

Буряад хэлэ зааха онол арга дидактикатай тон нягта холбоотой. Хүмүүжүүлгын, эрдэмэй болон хуралсалай ёһо анхаралдаа абадаг дидактикын юрэнхы үзэлнүүд буряад хэлэнэй онол аргын үндэһэ хууринь болоно гээшэ.

Буряад хэлэ зааха онол арга хүмүүжүүлгын, эрдэмэй болон хуралсалай үедэ хүнэй ханаан сэдхэлэй хүгжэлтэ (психикэ) шудалдаг, багшалхы ухаан сэдхэлтэй, тэрэнэй психологическа үндэһэ хуури шэнжэлдэг психологитой тон нягта холбоотой. Ёһо журам эбдэдэггүй хүмүүжүүлгын асуудалнуудыг хараадаа абажа, буряад хэлэнэй онол арга этикет болон эстетикэтэй харилсаатай байдаг. Тэрээнһээ гадна буряад хэлэнэй онол арга ондоо дүтэрхы хуралсалай предметүүдтэй нягта холбоотой: буряад уран зохёол, ород хэлэн ба уран зохёол, түүхэ, хүгжэм, искусство.

Буряад хэлэ зааха онол арга хургуулин багшанарай дүй дүршэл шэнжэлдэг, онсодходог ба тэрээн дээрэ үндэһэлдэг гэжэ багшанарта хануулая.

Буряад хэлэн, тэрэниие шэнжэлдэг эрдэм ухаанай хүгжэлтыг хараадаа абан, Россиин болболсоролой түсэбыг баримталан, мүнөө үедэ хэрэглэгдэдэг программын үндэһөөр буряад хэлэнэй стандартда тааруулан, 8-дахи классай буряад хэлэнэй программа табигдаа.

8-дахи классай буряад хэлэнэй программа соо буряад хэшээлэй гол удха болон шухала шэглэлнүүд хараалагдана. Энэ шэглэлнүүдэй тон шухалань хургалга хүмүүжүүлгэ хоёрыг түрэлхи хэлэнэй хэшээлнүүдтэ нягта холбоотойгоор эмхидхэхэ гэхэн эрилтэ болоно. Нурагшадай материалаа ойлгон абалгыг эдэбхитэй болгохо арга боломжонуудыг хэрэглэхэ, хэлэ шудалан үзэлгыг хонирхолтой болгохо хэрэгтэй. Нурагшадые хүдэлгэжэ, өөрын дүршэлтэй болгохо шухала: эндэ нэн түрүүн хургуулин хуралсалай номууд ба элдэб толинууд хэрэглэгдэхэ байна. Мүн тиихэдэ нурагшадые эдэбхитэйгээр хүдэлгэхын тула элдэб техникэ хэрэгсэлнүүдыг ашаглаха шухала.

Буряад хэлэнэй багшанарай, хүмүүжүүлэгшэдэй урда табигдаха шухала зорилгонууд:

– ургажа ябаа залуу үетэндэ эрдэм болболсоролой үндэһэ хууриг гүнзэгыгөөр, бата бэхеэр үгэхэ;

7. Нурагшадые һургалга, хүгжөөлгэ, мүн хүмүүжүүлгын зорилгонуудые сагай эрилтэдэ таарамаар бөөлүүлхын тула, буряад хэлэ ба уран зохёол заажа байһан багшанар өөрынгөө эрдэм мэдэсые, дүй дүршэлые саг үргэлжэ дээшэлүүлжэ, онол аргада, психологидо ба дидактикада бии боложо, хэблэгдэжэ байдаг эрдэмтэдэй, шэнэдхэгшэ багшанарай шэнжэлэлгын хүдэлмэринүүдые, шэнэ дурадхалнуудыень үзэжэ, шүүмжэлжэ, ажал хүдэлмэридөө нэбтэрүүлжэ байха.

«Буряад хэлэн» гэхэн 8-дахи классай һуралсалай ном соо гол сэдэбүүд нэгэ бага ондоогоор үгтэһэн байха: синтаксис, холбуулал, мэдүүлэл, юрын мэдүүлэл, дахуулал. Тэдэнэй үзэлгэ дээрэ үндэһэлэн, дабталгашье, шэнэ ойлгосонуудтай танилсалгашье эмхидхэгдэнэ. Нурагшадта юрын мэдүүлэл, тэрэнэй байгуулга, шухала ба юрын гэшүүд, мэдүүлэлэй тододхоһон гэшүүд, нэгэ түрэл гэшүүд, мэдүүлэлэй гэшүүд болодоггүй үгэнүүд, дахуулал тухай ойлгосонууд дурадхагдана.

Буряад хэлэ 8-дахи класста үзэлгэ болбол иимэ гол зорилгоһоо бүридэнэ:

– нурагшадые буряадаар зүбөөр хэлүүлжэ, хөөрүүлжэ һургаха, бэшэгэй дүрим баримталжа, алдуугүйгөөр бэшүүлжэ һургаха.

Һургалгын:

– түрэлхи хэлэнэйнгээ грамматика зүбөөр ойлгоод, хэлэлгэдээ хэрэглэжэ һураха;

– буряад хэлэнэй баялигые, тэрэнэй уран аргуудые хэшээлдээ хэрэглэхэ, тэдэниие нурагшадай хэлэлгэдэ хэрэглүүлжэ һургаха.

Хүгжөөлгын:

– буряад хэлэнэй синтаксис заажа байхадаа, фонетическэ, морфологическа болон синтаксическа шүүлбэринүүдые нурагшадар дүүргүүлхэ;

– буряад хэлэнэй грамматика заахадаа, үзэһэн дүримүүдтэ таараха мэдүүлэлнүүдые үгэхэ. Үгтэһэн мэдүүлэлнүүд ажабайдалтай нягта холбоотой байха ёһотой. Мүн тиихэдэ үгтэһэн мэдүүлэлнүүд болбосоруулха болон хүмүүжүүлхэ удхатай байха зэргэтэй.

Хүмүүжүүлгын:

– тус хэлэнэй аша туһаар арадайнгаа соёл болбосорол, түүхэ, абаризан, ёһо заншал, һургаал ойлгохо г.м. Ушар тиимэһээ багшанар хэлэ, уран зохёолоо ойлгожо, мэдэжэ, шудалжа, һүүлэй үеын эрхим дүй дүршэл хэрэглэжэ, нурагшадые һайнаар һургаха уялгатай.

– буряад хэлэ заахадаа, нурагшадай аман болон бэшэмэл хэлэлгэдэ үдэр бүри анхаралаа хандуулжа һургаха шухала.

Бурагшадайнгаа оюун бэлиг, ухаан бодолыень хүгжөөн, бээ даагаад үзэжэ байһан юумээ гүнзэгыруулхэ, өөһэдөө ухаалдин хүдэлхэ шадабари хүгжөөхэ гэшэ баһал гол зорилгонуудай нэгэн болоно. Тиимэһээ түрэлхи хэлэ заадаг багшанарта хүүгэдэй бодол болон сэдхэл хангаха хэшээлнүүдые һонирхолтойгоор үнгэргэжэ, бурагшадай ухаа гүйлгэн, түрүү аргуудые хэрэглэжэ хүдэлхэ тон шухала.

Хэлэлгэ хүгжөөхэ үндэһэ һуури (характеристика курса)

Бураад хэлэ заалга хадаа тон түрүүн бурагшадые зүбөөр бураадаар хэлүүлжэ, хөөрүүлжэ һургаха, бэшэгэй дүрим баримталжа, алдуугүйгөөр тэдэниие бэшүүлжэ һургаха зорилготой. Тиимэһээ бурагшадые литературна хэлэн дээрэ хөөрүүлжэ, бэшүүлжэ һургаха шухала.

Бурагшад тон түрүүн һайнаар хөөрөжэ һурабал, бэшэмэл хэлэлгэдээ бэрхэ болодог юм. Гэхэтэй хамта бурагшад һайнаар грамматика үзэхэдөө, алдуугүйгөөр хөөрөжэшье, бэшэжэшье шададаг болохо ёһотой.

Мүн хэлэлгэ хүгжөөлгөөр тусгаар хэшээлнүүд үнгэргэгдэдэг. Гол түлэб найруулга, зохёолго, хөөрөөн г.м. бэшүүлэгдэдэг.

Бураад хэлэ ойлгожо абалгада хэшээлнүүдэй хажуугаар һургуулин бүхы ажал хүдэлмэрийн таһаршагүй нэгэ хубинь *класһаа гадуур хүдэлмэри* болоно.

Бурагшадай зохёохо абьяас элирүүлхэ ба хүгжөөхэ, уран зохёолой ажалда хабаадалсаха (шүлэг, хөөрөө бэшэхэ, оршуулга хэхэ, арадай аман зохёол суглуулан найруулха г.м.) талаар *класһаа гадуур хүдэлмэри айхабтар ехэ туһатай*.

Гол ёһо заршам (ведущие принципы)

Бураад хэлэндэ һургалгын гол ёһо заршам хадаа һуралсал болон хүмүүжүүлгэ хоёрые нягтаар тааруулалга, эрдэм шудалалга болон бурагшадай танил мэдэлгын дүршэл хүгжөөлгэ, һуралсалай практическа шэглэлээр шадабари хүгжөөлгэ болоно.

Бураад хэлэн болбол хүүгэдые эхин шатаһаа эрдэм болон һуралсал хоёрой гол зорилго дээрэ үндэһэлжэ һургаха арга гэшэ. Тиихэдэ тэрэнэй удха болон бүрилдэл тусгаар дидактическа конструкци болон үзэлгэ, мүн бурагшадай наһанай онсо өөрсэ янзые хараадаа абан һургалга болоно.

Тус предметэй удха болон бүридэл хадаа личностно-ориентированна һургалгын ёһо заршам дээрэ үндэһэлнэ. Тиихэдэ гол

үйлэнь хадаа хуралсалай болон хүмүүжүүлгын ажалай ябаса, элдэб бэлэдхэлэй хурагшадые хараадаа абан хургалга мүн.

Үхибүүдэй наһа ба психологическа онсо өөрэ зүйлнүүдые хараадаа абалга (учет возрастных и психологических особенностей детей)

Ном соо оруулагдаһан даабаринууд болон хэрэглэгдэхэ түхэл, янзанууд хурагшадай наһанда тааруулагдаһан, хүгжэлтын психологическа онсо өөрэ зүйлнүүд, ухаан бодолой, мэдэрэлэй хүгжэлтэ хараада абтаһан байна. Тэдэ хурагшадай һонирхол, тэдэнэй оршон байдалые эзэмдэн ойлгохо эрмэлзэл дээрэ үндэхэлжэ табигдаа.

Хурагшадые эдэбхитэйгээр хурахыень хургалга (условия реализации программы)

Хурагшадые эдэбхитэйгээр хургахын тула буряад хэлэ үзэлгыё һонирхолтой болгохо шухала.

Буряад хэлэнэй аша туһа тухай гансал хөөрөлдөөгөөр хэлэ шудалха хэшээлдэ һонирхол түрүүлжэ болохогүй. Тиимэхээ хэшээлдээ һонирхуулха зүйлнүүдые, жэшээлхэдэ, элдэб схемэнүүдые, таблицануудые г.м. хэрэглэлгэ хадаа хурагшадай хэлээр һонирхохо ябадалда туһа боложо үгэхэ.

Түрэлхи хэлэнэй хэшээлдэ хурагшадай эдэбхитэй хабаадалга, өөрөө хэхэ хүдэлмэри тэдэнэй дүршэлһөө нилээд ехээр дулдыдана. Хамагай түрүүн хургуулиин хуралсалай номуудые, элдэб толинуудые (орфографическа, тайлбари, ород-буряад, буряад-ород) хэрэглэхэ. Энэ дүршэлнүүд хургуулида амжалтатайгаар хурахаданьшыё, эрдэмдэ хураха ябадалданьшыё хэрэгтэй болоно.

Хурагшадые эдэбхитэй болгохо хэрэгтэ информационно, техникска элдэб хэрэгсэлнүүдые ашаглан хэрэглэлгэ ехэхэн туһатай байха. Үндэхэн буряад хэлээ үзэжэ байһан хурагшадта буряад хэлэнэй сахим хураха ном хэрэглэхэнь шухала.

Программын хараалагдаһан саг (сроки реализации программы)

Тус программа нэгэ хуралсалай жэлдэ хараалагдана. Жэлэй һүүлдэ хурагшад буряад хэлэнэй стандартын ёһоор үзэгдэхэ материал дүүрэн мэдэхэ зэргэтэй.

№	Сэдэб	Сагай хубаари
1	Хэлэн тухай шухала мэдээн. Буряад хэлэн-арадай хэлэн	1
2-6	8-дахи класста үзэхэнөө дабталга	5
7	Оролто диктант	1
8	Синтаксис	1
9	Холбуулал	1
10	Мэдүүлэл	1
11	Юрын мэдүүлэл	1
12-13	Мэдүүлэлэй гэшүүд. Шухала гэшүүд	2
14-15	Мэдүүлэлэй юрын гэшүүд	2
16-17	Мэдүүлэлэй тододхоһон гэшүүд	2
18-19	Мэдүүлэлэй нэгэ түрэл гэшүүд	2
20-21	Мэдүүлэлэй гэшүүд болодоггүй үгэнүүд	2
22-23	Дахуулал тухай юрэнхы ойлгосо	2
24	Шалгалтын диктант	1
25-26	Хэлэлгэ хүгжөөлгэ. Найруулга	2
27-28	Орёо мэдүүлэл тухай ойлгосо	2
29-30	Ниилэлдэһэн орёо мэдүүлэл	2
31-32	Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ	2
33-34	Шалгалтын диктант. Алдуу дээрэ хүдэлмэри	2
35-36	Дахалдаһан орёо мэдүүлэл	2
37-38	Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ	2
39-40	Шалгалтын хүдэлмэри. Алдуу дээрэ хүдэлмэри	2
41-42	Холболтогүй орёо мэдүүлэл	2
43-44	Сэхэ хэлэлгэтэй орёо мэдүүлэл	2
45-46	Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ	2
47-48	Шалгалтын диктанкт. Алдуу дээрэ хүдэлмэри	2
49-50	Холилдоһон орёо мэдүүлэл	2
51	Шалгалтын хүдэлмэри	1
52-53	Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ	2
54-55	Хэлэлгэ	2
56-57	Хэлэлгэ тухай ойлгосо. Сэдэб	2
58-59	Үгүүлэл/Текст	2
60-61	Үгүүлэлэй байгуулга. Текст	2
62-63	Үгүүлэлые хүсэдөөр гү, али хуряамжалан харуулха тухай	2
64-65	Үгүүлэл соохи мэдүүлэлэй холбоон	2
66-67	Үгүүлэлэй янзанууд. Домоглоһон үгүүлэл	2
68	Зураглаһан үгүүлэл	1
69	Бодомжолһон үгүүлэл	1
70	Шалгалтын хүдэлмэри	1
71-72	Үгүүлэлэй стиль тухай. Албан хэрэгэй стиль. Эрдэм һуралсалай стиль	2
73-74	Ниитэ толилолгын стиль	2
75-76	Портретнэ очерк	2
77-78	Уран найханай стиль	2
79-80	Бэшэгэй хэлэлгэдэ хэрэглэгдэдэт текстын янзанууд тухай. Түсэб	2

81-82	Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ, хуряамжалхан найруулга	2
83-85	Үгүүлэл/Текст. Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ	3
86-90	Дабталга	3
91-92	Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ. Дэлгэрэнгы найруулга	2
93-94	Зурагаар зохиолго	2
95-96	Шалгалтын диктант	2
97-98	Хэшээл-практикум	2
99-100	Дабталга	2
101	Жэлэй дүн гаргалга	1

ТАЙЛБАРИ БЭШЭГ

Буряад (түрэлхи) хэлэ 9-дэхи ангида үзэхэ программа. Түрэлхи хэлэ үзэхэ программа жэшээтэ болоно, тиихэдээ авторска программа болон ном худар зохёогшодто түшэглэхэ хууринь болохо зэргэтэй. Гэхэтэй хамта жэшээтэ программын гол байгуулга олон жэлэй туршада буряад хэлэ заалгын үедэ бии болоһон дүй дүршэлтэй нягта холбоотой, хэлэнэй, тэрэниие хэрэглэлгын талануудые яһала дүүрэнээр харуулна. Энэ программа бээлүүлхын тула хэлэнэй гол түлэб халбаринуудые үзэхэ часуудай хубаарилга багсаагдажа үгтэнхэй. Тиимэхэеэ хуралсалай материал эмхидхэлгэ, тэрэнэй байгуулга, хубарил, ангыар (классаар) хубаарилга авторска программанууд соо хубилгагдаха зэргэтэй.

Программын байгуулга Буряад хэлэнэй жэшээтэ программа гурбан хубиһаа бүридэнэ: тайлбари бэшэг; бүридэл, байгуулга ба удха (хуралсалай час гол түлэб халбаринуудаар багсаамжалагдаһан хубаарилгатайгаар); үндэһэн хургуули дүүргэгшын бэлэдхэлэй хэмжээнэй эрилтэнүүд болон хурагшадай мэдэсэ, шадабари, дадал сэгнэхэ хэм.

Программа соо буряад хэлэ үзэлгын бүридэл гурбан сэдэбээр хубаагданхай: харилсаанай(коммуникативна) талаар, лингвистическэ, хэлэнэй талаар, үндэһэн соёлой (культурологическа) талаар шадабари олгохо шэглэлтэй.

1992 оной июниин 10-да баталагдаһан «Буряад Уласай арадуудай хэлэнүүд тухай» Хуулиин ёһоор буряад хэлэн гүрэнэй хэлэнүүдэй нэгэн болоод байхадань, тус хэлэндэ олониитын, арад зоной, тэрэ тоодо залуушуулай, хурагшадай хандалга нилээд гүнзэгырэ. Тиимэхэеэ багшын үүсхэлдэ, зохёохы ажалда үргэн харгы гаргагдана. Түрэлхи хэлэн хадаа хурагшадай оршон тойронхи байдалые ойлгоходо, гол үүргэ дүүргэхэхэ гадна, арадайнгаа түүхэ, аман зохёолойнь баялиг, ёһо заншал, соёл болбосорол – эдэ бүгэдэндэ түшэглэн, үхибүүдые хургажа, хүгжөөжэ, хүмүүжүүлжэ, буряад үндэһэ яһатанай гүнзэгы мэдэрэл бүрилдүүлхэ онһон арга болоно гээшэ. Түрэлхи аман ба бэшэгэй хэлэтэй болоһон, харилсажа шадаха, ажабайдалдаа, ниитын болон ажахын хэрэгтэ түрэлхи хэлэеэ хэрэглэжэ хураһан хүн хадаа ухаан бодолоо дээшэлүүлхэ, ниигэмдэ боложо байһан хубилалтануудые

бата бэхээр дааж абаха, ажабайдалаа зүбөөр эмхидхэхэ, тиигээдшые түрэл хэлэндээ наринаар хандажа, сэбэрээр сахиха зэргэтэй. Буряад хэлэнэй программын удха компетентностнэ шэглэлдэ (гуримда) үндэхэлжэ бүридхэгдэнхэй. Тэрэнэй ёһоор 5-9-дэхи ангинуудта буряад хэлэ үзэхэдөө, харилсаанай талаар, хэлэ шэнжэлхэ (лингвистическэ), хэлэнэй талаар, үндэхэн соёлой талаар шадабари олгохо, хүгжөөхэ зорилготой. Харилсаха талаар шадабари: хэлэлгын, тэрэнэй бүхы янзануудайнь (шагналга, уншалга, хэлэлгэ болон бэшэлгэ), аман ба бэшэмэл хэлэлгэ хүгжөөлгэ, харилсаанай элдэб ушар (оршон) болон байдалда хэрэглэхэ гол дадал шадабаринуудтай болгохо. Лингвистическэ, хэлэнэй талаар шадабари: хэлэн тухай, ниигэмэй хүгжэлтэдэ хэлэнэй үүргэ, буряад хэлэнэй хүгжэлтын шатанууд, литературна болон нютаг хэлэн тухай шухала мэдээ олгохо, хэлэ бэшэгэй эрдэм тухай, буряад хэлэ шэнжэлдэг эрдэмтэд тухай юрэнхы ойлгосотой болгохо, литературна хэлэнэй (орфоэпическэ, лексическэ, грамматическа, бэшэгэй дүримэй) ёһо гурим баримталжа хургаха, үхибүүдэй үгын сан баяжуулха, грамматическа аргуудые хэрэглэжэ хургаха, хэлэнэй үзэгдэл болон баримтануудые шэнжэлжэ, шүүмжэлжэ шадаха болгохо. Үндэхэн соёлой талаар шадабари: түрэл хэлэн гэшэ арадай соёл болбосорол дамжуулдаг арга гэхэн ойлгосо бүридхүүлхэ, хэлэнэй болон түүхын нягта холбоон тухай, үндэхэн буряад хэлэнэй онсо шэнжэ тухай гүнзэги мэдэрэлтэйгээр хүмүүжүүлхэ, буряад хэлэлгын ёһо гурим (этикет) хэрэглэжэ, ондоо яһанай хүнүүдтэй харилсаха шадабаритай болгохо. 5-9-дэхи ангинуудта буряад хэлэнэй халбаринуудые (фонетикэ, лексикэ, грамматика г.м.) заахадаа, хэлэнэй түхэлнүүдэй хэрэглэлгын онсо шэнжэнүүдтэй танилсуулхадаа, буряад литературна хэлэнэй нормонуудта хургахадаа, нэн түрүүн хурагшадай хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ анхаралаа хандуулха хэрэгтэй. Юундэб гэхэдэ, мүнөө үедэ буряад хэлэн нилээд орёо байдалда, илангаяа литературна хэлэнэй нормонуудай бэхижэжэ, хүгжэжэ байһан үедэ заагдажа байна. Тиихэдээ хэлэлгын соёлой асуудал шангадхагданхай байха зэргэтэй. Буряад хэлэнэй хэшээлнүүд литературна хэлэнэй нормо баримталха, аман болон бэшэмэл түхэлөөр өөрынгөө һанал бодол зүбөөр болон сүлөөгөөр дамжуулха, буряад ёһо гуримаар харилсажа шадаха хурагшадые хүмүүжүүлхэ, хүгжөөхэ зэргэтэй.

Буряад (түрэлхи) хэлэ заалгын зорилгонууд:

- Түрэл хэлэн үндэхэн соёлой нэгэ хуби, буряад арадай харилсаха гол арга гэжэ ойлгуулха; түрэл хэлээ үеһөө үедэ дамжуулха хэрэгтэй гэхэн гүнзэги мэдэрэл хүмүүжүүлхэ;

- Буряад хэлэ ажабайдалдаа, ниитын болон ажахын хэрэгтэ хэрэглэжэ һургаха, хэлэнэй аргаар харилсаха шадабаритай болгохо; һуралсалда хэрэгтэй юрэнхылэгдэн шадабари олгохо (зорилго табиха, ажаябуулгаяа түсэблэхэ, өөрыгөө хэлэлгын талаар хинаха, заһаха, мүлихэ шадабари; толи болон бусад газарһаа (тэрэ тоодо мэдээсэл тараадаг аргуудһаа, сахим юртэмсэһөө) мэдээсэл абаха, хубилгаха; текст шэнжэлхэ г.м.);
- Буряад хэлэнэй системын байгуулгыень, онсо шэнжэнүүдыень, ёһо гуримуудыень, стилиин онсонууды мэдэхэ, ойлгохо; хэлэнэй баримтанууды таниха, шэнжэлхэ, зэргэсүүлхэ, хубаарилха, сэгнэхэ шадабари хүгжөөхэ; энээнһээ уламжалан, аман ба бэшэмэл хэлэлгэ хүгжөөлгэ, хэлэлгын янзанууды элдэб ушар болон байдалда дүүрэн хэрэглэхэ, буряад хэлэлгын ёһо гурим (этикет) баримталха; үгын сан баяжуулха; хэрэглэхэ грамматическа аргууды үргэдхэхэ; шудалһан эрдэм, дадал шадабаринуудаа үдэр бүрийн ажабайдалдаа, ажаябуулгадаа хэрэглэхэ шадабарияа мүлихэ.